

**EGAMBERDIYeva U.T., RAJABOV F.T.,
NAMOOZOV J.A.**

SANOAT VA QISHLOQ XO'JALIGI GEOGRAFIYASI

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
CHIRCHIQ DAVLAT PEDAGOGIKA UNIVERSITETI

U.T.EGAMBERDIYEVA, F.T.RAJABOV,
J.A.NAMOZOV

SANOAT VA QISHLOQ
XO'JALIGI
GEOGRAFIYASI

O'QUV QO'LLANMA

«BOOK TRADE 2022»
TOSHKENT – 2022

UO.K: 911.338(075,8)
KBK: 40.3ya10

U.T.Egamberdiyeva, Rajabov F.T., Namozov J.A.

Sanoat va qishloq xo'jaligi geografiyasi. O'quv qo'llanma. – T.:
«BOOK TRADE 2022», 2022. – 238 b.

Mazkur qo'llanmada sanoat va qishloq xo'jaligi geografiyasining hozirgi zamon mazmuni, tadqiqot obyekti va predmeti, shakllanishi hamda rivojlanish xususiyatlari, uning tarmoqlar tarkibi, tadqiqot usullari ko'rib chiqilgan. Qo'llanma O'zbekiston Respublikasi oliy o'quv yurtlari 6111000-Geografiya va iqtisodiy bilim asoslari yo'nalishi talabalariga mo'ljallangan. Shuningdek, undan magistrantlar, katta ilmiy xodim-izlanuvchi va tadqiqotchilar hamda sanoat tarmoqlari va qishloq xo'jaligi geografiyasi bilan qiziquvchilar ham foydalanishi mumkin.

Taqrizchilar:

M.R.Umonov – Geografiya fanlari nomzodi, dotsent
X.T.Tursunov – geografiya fanlari nomzodi, dotsent

O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining 2022-yil 28-iyundagi 434-sonli buyrug'i bilan nashrga ruxsat berilgan.

ISBN 978-9943-8612-1-3

© Egamberdiyeva U.T., Rajabov F.T., Namozov J.A., 2023.
© «BOOK TRADE 2022» nashriyoti, 2022.

Kirish

O'zbekiston Respublikasini ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish bo'yicha taraqqiyot strategiyasida ishlab chiqarish kuchlarini, xususan sanoat va qishloq xo'jaligi tarmoqlarini jadal rivojlantirish va oqilona hududiy tashkil etish masalalariga katta ahamiyat berilgan. Mamlakat iqtisodiy strategiyasining o'zagini tashkil etgan sanoat hamda qishloq xo'jaligi ishlab chiqarish samaradorligi va uning sifat ko'rsatkichlarini rivojlantirish hozirgi kunda muhim ahamiyat kasb etadi.

2022-2026 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirish bo'yicha "Taraqqiyot strategiyasi" III-qismining 5 bandida "Viloyat, tuman va shaharlarni kompleks va mutanosib ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish, ularning mavjud salohiyatidan samarali va optimal foydalanish: hududlar iqtisodiyotini modernizatsiya va diversifikatsiya qilish ko'llamini kengaytirish, rivojlanish darajasi nisbatan past bo'lgan tuman va shaharlarni, eng avvalo, sanoat va eksport salohiyatini oshirish yo'li bilan jadal rivojlantirish hisobiga mintaqalar ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasidagi farqlarni kamaytirish" dolzarb vazifa sifatida belgilab berilgan.

Sanoat va qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini intensivlashtirish jarayonlari, tabiiy, moddiy va mehnat resurslaridan samarali foydalanish, mamlakat ishlab chiqarish kuchlarini, uning tarmoqlarini samarali hududiy tashkil etish bilan uzviy bog'liq. Iqtisodiy dasturlar, xususan sanoat va qishloq xo'jaligini kompleks rivojlantirish dasturlarini ishlab chiqish tarmoq va hududiy rejalashtirish tamoyillarini samarali amalga oshirishni talab qiladi.

Kompleks dasturlar, masalan, agrosanoat tarmoqlarini rivojlantirishning maqsadli dasturlari eng muhim vazifalar (tarmoqlararo tavsifdagi)ni amalga oshirishda resurslarni jamlash imkoniyatini yaratadi. Ushbu dasturlar o'rta va uzoq muddatli tavsifga ega bo'ladi. Iqtisodiyotdagi hududiy mutanosibliklar va yangi hududlarni industrial o'zlashtirish talablaridan kelib chiqib tuziladi. Shu nuqtai nazardan yirik hududiy ishlab chiqarish, shuningdek, agrosanoat majmualari (klasterlari)ni shakllantirish dasturlari katta ahamiyatga ega bo'ladi.

Sanoat va qishloq xo'jaligi geografiyasida "joylashtirish" bilan bog'liq barcha amaliy masalalarning yechimlarini topish muhim ahamiyatga ega. Agrosanoat tarmoqlarini oqilona hududiy tashkil etishni ilmiy asoslash, bu jarayonda zamonaviy tadqiqot usullaridan,

turdosh fanlar tadqiqot natijalaridan samarali foydalangan holda amarga oshirish zarur. Ularning ichida iqtisodiy geografiya, xususan, sanoat va qishloq xo'jaligi geografiyasi fani muhim ahamiyatga ega.

Sanoat va qishloq xo'jaligi geografiyasi fani-mamlakatning umumiy, mintaqaviy, iqtisodiy, texnik va tabiiy sharoitlariga asoslangan holda, moddiy ishlab chiqarishning yirik va yetakchi tarmog'ini hududiy tashkil qilishning obyektiv qonuniyatlari va o'ziga xos (maxsus) xususiyatlarini o'rganadi.

Ilmiy fan sifatida sanoat va qishloq xo'jaligi geografiyasi mazkur tarmoqlar ichida va uning qirrasida turli hududiy tizimlarni shakllanish jarayonlarini asoslab beruvchi nazariy xulosalarni yaratish bilan shug'ullanadi.

Sanoatni va qishloq xo'jaligini hududiy tashkil etish bilan bog'liq iqtisodiy-geografik tadqiqotlarning ko'lami kengaymoqda. Bugungi kunda iqtisodiy-geografik tadqiqotlarga talab va ehtiyoj orti. Ammo shu bilan birgalikda ularni hududiy tashkil etish bilan bog'liq juda ko'p nazariy masalalar o'z yechimini topganicha yo'q. Masalan, sanoat hamda qishloq xo'jaligi rayonlashitirishini iqtisodiy rayonlashitirish tizimidagi o'rinni belgilash, rayonlar ajratish mezonlari bilan bog'liq uslubiy tadqiqotlar amarga oshirilishi maqsadga muvofiq.

I-mavzu. "Sanoat va qishloq xo'jaligi geografiyasi" fanining o'rganish maqsadi va vazifalari, obyekti, predmeti

Reja:

1. Sanoat va qishloq xo'jaligi geografiyasining maqsad va vazifalari.
2. Sanoat va qishloq xo'jaligi geografiyasining predmeti.
3. Sanoat va qishloq xo'jaligi geografiyasining vujudga kelish tarixi.

Tayanch iboralar: sanoat, qishloq xo'jaligi, iqtisodiy geografiya, fan predmeti, vazifalari, geografiya tarixi.

Sanoat va qishloq xo'jaligi geografiyasi zamonaviy iqtisodiy va ijtimoiy geografiyaning iqtisodiy qanoatiga mansub muhim tarmoqlaridan biridir. Mazkur fan yuqori malakali geograf bakalavr va magistratlar tayyorlashda katta ahamiyatga ega.

Jahon xo'jaligining yoki har qanday mamlakat yohud mintaqqa iqtisodiyotining muhim tarmoqlaridan hisoblangan sanoat va qishloq xo'jaligini rivojlanishining hududiy muammolarini, sanoat vaqishloq bo'jaligining jahon va uning turli mintaqalarida hamda alohida olingan mamlakatlarida hududiy tashkil etilishi va rivojlanishi qonuniyatlarini o'rganish mazkur fan tarmog'ining bosh maqsadlaridan biridir. Bunda eng avvalo quyidagi vazifalarga e'tiborni qaratiladi:

- sanoat va qishloq xo'jaligi moddiy ishlab chiqarishning tarmog'i ekanligi, tarmoq haqida tushuncha;
- sanoat va qishloq xo'jaligi geografiyasining tarkibiy tuzilishi va rivojlanishi xususiyatlari;
- sanoat va qishloq xo'jaligini geografik o'rganishning o'ziga xos jihatlari;
- sanoat va qishloq xo'jaligini vujudga kelishi va rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillar;
- sanoat va qishloq xo'jaligini hududiy tashkil etilishining tabiiy, ijtimoiy-iqtisodiy shart-sharoitlari va omillari;
- sanoat va qishloq xo'jaligini rayonlashitirish usullari;
- sanoat va qishloq xo'jalik rayonlari;

- sanoat va qishloq xo'jaligini milliy iqtisodiyotda tutgan o'rni va ahamiyati;

- sanoat va qishloq xo'jaligining tarmoqlar tarkibi;

- mamlakatimiz sanoat va qishloq xo'jaligining hududiy tashkil etilishi va rivojlanishi;

- mamlakatimiz sanoat va qishloq xo'jaligida olib borilayotgan iqtisodiy islohatlar va ularning hududiy xususiyatlari;

- jahon sanoati;

- jahon qishloq xo'jaligi;

- sanoat va qishloq xo'jaligini rivojlanishi va ekologik muammolar.

Sanoat va qishloq xo'jaligi geografyasi iqtisodiy geografik fanlar ichida bevosita tabiiy muhit va uning komponentlari bilan o'zaro aloqadorligiga ko'ra alohida o'rinni egallaydi. Zero, qishloq xo'jalik ekinlarining normal rivojlanishi va hosil berishi, chorva hayvonlarini boqib yetishtirish muayyan tabiiy shart-sharoitlar va agroiklimiy resurslarni talab qiladi. Bular, eng avvalo, "tabiat-aholi-xo'jalik" uchligining o'zaro aloqadorligi va rivojlanishi qonuniyatlarining hududiy jihatlarni o'rganishni zarur qilib belgilaydi. Shuni ham alohida ta'kidlash joizki, qishloq xo'jaligi nafaqat tabiat bilan o'zaro bog'liq bo'lmay, balki uning komponentlariga o'z salbiy ta'sirini ko'rsatadi. Shu sababdan hududlarning tabiiy sharoiti va resurslaridan oqilona foydalanish maqsadida tabiiy muhit va uning elementlarini qishloq xo'jaligi nuqtai-nazardan baholash qishloq xo'jaligi geografyasining muhim ilmiy - amaliy masalalaridan biridir.

Sanoat va qishloq xo'jaligi hamda ularning hududiy tizimlari qishloq xo'jalik geografyasining ilmiy tadqiqot obyekti bo'lib xizmat qilsa, mazkur tarmoqlarning hududiy tashkil etilishi va rivojlanishi muammolarini tadqiq qilish sanoat va qishloq xo'jaligi geografyasining predmetini tashkil qiladi.

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi iqtisodiyotning boshqa moddiy ishlab chiqarish sohalaridan quyidagi o'ziga xos xususiyatlari bilan farq qiladiki, bular mazkur sohani ilmiy tadqiq qilishda muhim ahamiyatga ega:

- qishloq xo'jaligi mavsumiy xarakterga ega. Jumladan, dehqonchilikda ishlar muayyan davrni o'z ichiga qamrab oladi. Bu o'z

navbatida ishchilarni yil davomida to'la band bo'lmasiligi bilan bog'liq muammolarni keltirib chiqaradi;

- qishloq xo'jaligining muhim xususiyatlaridan biri uning bevosita yer va tabiiy muhit bilan chambarchas bog'liqligi bilan belgilanadi. Chunonchi, yer qishloq xo'jaligida nafaqat ishlab chiqarishni tashkil qilish uchun bazis rolini o'ynab qolmay, balki, asosiy, almashitirib bo'lmaydigan ishlab chiqarish vositasi rolini ham bajaradi. Shu sababdan qishloq xo'jaligida ishlab chiqarishning oxir-oqibat natijasi yer resurslarining sifatiga, unumdorligiga va qayerda joylashganligiga bog'liq;

- qishloq xo'jaligi o'simliklar va hayvonlar kabi biologik resurslardan foydalanishga asoslangan iqtisodiyot tarmog'idir. Shu sababdan ushbu sohani rivojlantirishda va boshqarishda nafaqat iqtisodiy, balki, biologikqonuniyatlarni ham bilish zarurdir. Biologik jarayonlar (mas. o'simlik va hayvonlarning o'sishi) muayyan vaqtni (sikli) talab qiladi;

- qishloq xo'jaligi sanoat kabi bir nuqtada (shaharlarda) g'uj joylashmay, aksincha katta-katta maydonlarni qamrab olganligi bilan alohida ajralib turadi;

- jahon va uning turli mintaqalari, mamlakatlari, zonalarini bo'yicha tabiiy, ijtimoiy-iqtisodiy shart-sharoitlar turlichadir. Ular o'z navbatida hududlarning qishloq xo'jalik ixtisoslashuviga, katta ta'sir ko'rsatadi. Demak, tabiiy va sotsial-iqtisodiy shart-sharoitlarni differensialshuvi hududlarning (rayonlarning) qishloq xo'jaligi ixtisoslashuviga katta ta'sir ko'rsatadi.

Mamlakatimizda qishloq xo'jaligi geografyasining vujudga kelishi sobiq Ittifoq davriga to'g'ri keladi. Mazkur o'quv predmeti avval Ittifoqning markaziy shaharlarda shakllantirildi, o'liy o'quv yurtlarining geografya fakultetlarida o'qitildi.

Qishloq xo'jaligi geografyasining vujudga kelishi avvalo g'arb olimlari bilan bog'liq. Jumladan, Artur Yungling "Soyobatlari..." 1762-1792y. I. Tupenning "Изолированное хозяйство", 1926 y. va boshqalar asarlarida hududlar qishloq xo'jaligi iqtisodiy geografik jihatdan agrolikcha tahlil qilingan yoki keyingi mabada ilk bor qishloq xo'jaligini joylashtirishning iqtisodiy qonunlarining nazariy asoslari ishlab chiqqan. Qishloq xo'jaligini joylashtirishning ilk iqtisodiy geografik tahlillari XIX asming ikkinchi yarmidan paydo bo'la boshladi. Sobiq Ittifoq davrida esa markaz